

ГУРИНЧУК Н.С.

(с. Дениші, Житомирський р-он, Житомирська обл.)

МІЩУК Г.А.

(м. Житомир)

ДЕНИШІВСЬКИЙ ЧАВУНОЛИВАРНИЙ ЗАВОД

Анотація. В статті розглянуто розвиток одного з перших чавуноливарних заводів Волинської губернії, показано його вклад в становлення металургійної бази колишньої Російської імперії.

Ключові слова: Дениші, чавуноливарне виробництво, бурий залізняк, флюс, пудлінгова піч, деревне вугілля, чавун, залізо, доменна піч.

Виклад основного матеріалу. У 2014 р. учні Денишівської школи в рамках шкільного проекту «Знай історію рідного села» отримали завдання від керівника проекту вчителя історії Гуринчук Н.С. опитати рідних, знайомих, що вони знають про діяльність Денишівського чавуноливарного заводу. Зібрані документи доповнили шкільний архів, який є багатим джерелом для вивчення не тільки місцевої історії. Архівні джерела Державного архіву Житомирської області, архів Денишівської школи, документи сімейних архівів, спогади мешканців села розкривають місце та значення Денишівського чавуноливарного заводу для розвитку краю, доповнюють цілісність картини промислового розвитку Волинської губернії другої половини XIX ст. Волинь багата на корисні копалини. Значними були поклади крейди, глини, піску, кварцу, по р. Случ і в басейні р. Тетерів залягали болотна руда, бурий залізняк. Поклади залізної руди тільки на Волині, за неповними даними початку XIX ст., займали площу близько 32 тис. квадратних верст [8, с. 124]. Регіон мав всі складові для розвитку чавуноливарного виробництва: залізні руди, паливо і флюси. У 1816 р. мануфактур по виробництву заліза з кількістю робітників 15 і більше працювало лише шість, то у 1846 р. лише в Житомирському повіті таких було 18 [10, арк. 120].

В селі Дениші є місцевість, яку жителі називають «Піч». Вона знаходиться в центрі села, на правому березі р. Тетерів, у районі мосту через річку. Саме на цьому місці, починаючи у 1848-1901 рр., діяв відомий далеко за межами Волинської губернії чавуноливарний завод.

Августу Білінському, приписують заснування у 1848 р. в Денишах першої кузні, яка надалі переросла у чавуноливарний завод. Наступний власник — граф Броніслав Дзялинський (1823-1860 рр.) — на розбудову заводу витратив близько 200000 рублів, в Англії закупив сучасне устаткування, до виробництва залучив найкращих спеціалістів у цій галузі. Зручним було географічне положення заводу, біля залізниці та великих міст (Київ, Житомир, Бердичів). Виробництво розміщувалося у двох приміщеннях. Чавун виплавляли в цегляному приміщенні, а залізобобне виробництво розміщувалося в дерев'яному.

Загальна вартість заводу становила 440 тисяч карбованців. Виробничий процес йшов за допомогою пари і мав 7 бульєрних паровиків по 25 кінських сил кожний і 9 парових машин потужністю 165 кінських сил. На виробництві працювала одна велика доменна піч, дві пудлінгові печі, дві ливарні, три вагранки та інші допоміжні виробництва. Крім того, при заводі працювала невелика механічна майстерня [1].

Залізні руди, які перероблялися на заводі, видобувалися в копальнях, що їх орендувало товариство. Оскільки руди залягали досить глибоко, доводилося будувати шахти і підземні ходи, чого тут раніше не знали. Руда, яка використовувалася як сировина, складалася з бурого залізняка, що мав орієнтовно до 19% заліза і болотної руди з вмістом заліза до 4% [1].

На виробництві використовувалися також інша сировина, а саме: флюси, глина, пісок, кварц тощо. Особливо високо цінувалася так звана біла глина, яка містить у собі зерна кварцу. Добували її за п'ять верст від Денишівського заводу прямо з ям. Пуд цієї глини коштував 2 копійки. З білої глини, в суміші з кварцем або й без нього, виробляли цеглу для пудлінгових, зварювальних доменних печей, вагранок. Біла глина була високоякісним вогнетривким матеріалом. Кварц, який використовувався при виготовленні вогнетривкої цегли, видобувався біля самого заводу в долині річки Тетерів. Його вартість також становила 2 копійки за куб. Як флюс для плавлення руд використовували мергель. Вапнякового каміння для цього біля заводу не було. Мергель зустрічався пластами на луках. Паливом для заводу були дрова, які заготовляли в лісах Денишівського маєтку.

Печі для виплавки заліза (димарні, домни) були відкритими, не високими, чотирикутної форми, з димоходами. Вони мали круглі заглиблення, в які, пошарово засипали руду та деревне вугілля. Для

прискорення процесу виплавки заліза в руду добавляли негашене вапно або мергель. Повітря в піч подавалося за допомогою міхів, вмонтованих в її задню стіну. Одержану після закінчення плавки залізну масу — крицю вибирали з печі через отвір у передній стінці спеціальним гаком, потім приковували спеціальним молотком. Після цього її розрубували на кілька частин і вдруге проковували. З одержаної таким чином криці після гарячого перековування, очищення від домішок виходив чистий метал [6, с. 3]. Залишки шлаку ще й сьогодні можна знайти в околицях села.

Паливом при виплавліюванні заліза з руди були дрова — деревне вугілля. Це деревне вугілля виготовляли приблизно за 5-7 км від Денишів, в селі Чорнодуб. В околицях цього великого села (в XIX ст. тут було біля 100 будинків) місцеві жителі заготовляли дубову деревину і виробляли з неї деревне вугілля. Для цього дубові колоди складали у великі купи (висотою 3-4 метри), засипали землею і підпалювали. Дубові колоди, згораючи без доступу повітря, перетворювалися на деревне вугілля, яке мало значно більшу теплоту згорання, ніж звичайні дрова. Його відправляли в Дениші, де і використовували за призначенням. Тут же в Чорнодубі добували болотну залізну руду, значні поклади якої знаходились поблизу. Болотна залізна руда утворилася в результаті діяльності залізотворних бактерій докембрійських морів. Руда залягала майже на поверхні, і тому добували її відкритим способом, риючи великі копальні (ще й сьогодні в кількох місцях цього урочища можна натрапити на такі копальні). Руду з Чорнодуба на возах доставляли в Дениші на завод [1]. На жаль, зараз це село зникло з карти Житомирської області.

Робітниками на Денишівському заводі було місцеве населення, а майстрів високої кваліфікації запрошували з Уральських металургійних заводів.

З весни 1877 р. на завод прибуло чимало кваліфікованих робітників з Мінської та Віленської губерній, де перестали працювати два металургійних заводи. Під впливом майстрів, що прийшли з інших металургійних заводів, сформувались кваліфіковані робочі кадри з місцевого населення. Наприкінці 70-х років на завод прибуло багато чехів, німців, австрійців. Для них на березі р. Тетерів були збудовані казарми. В одній такій казармі проживало 70 сімей. В 1879 р. на заводі працювало 115 робітників і 60 майстрів. Робітники на виробництві були розставлені так: біля доменних печей працювало 30 чоловік, на

виготовленні металу — 80 чоловік, в майстернях і на інших виробництвах — 25 робітників [1]. В 1878 р. завод виплавляв 9596 пудів чавуну, 28978 пудів сортового заліза. В 1879 р. 7200 пудів чавуну та 66200 пудів заліза. Обсяги виробництва починають зменшуватись [9, с. 13].

Дорослі робітники одержували по 50 коп., хлопчики — по 20 коп., жінки — по 30 коп. за добу. Майстрам платили в середньому по 25 крб. за місяць. Робітників часто штрафували за найменше порушення заводських правил чи примхи директора заводу Фелькнера [6]. На заводі траплялося багато випадків каліцтва через відсутність техніки безпеки.

В 1883 р. завод виплавляв 60 пудів чавуну, 75 пудів заліза. В 1885 р. 100 пудів чавуну та 100 пудів заліза, до 1887 темпи виробництва спадають [2; 3; 4; 5]. Збільшення об'єму виплавки чавуну та заліза пояснюється тим, що в кінці 1884 р. завод було відремонтовано, запущена та задута Денишівська домна. Причиною зменшення кількості виплавки чавуну у 1886-1887 рр. стали термінові витрати на відновлення заводу в Високій Печі, який був у оренді Денишівського заводу.

В 1883 р. вартість пуду чавуну становила 62 копійки, пуду заліза 1,3 рублі. В 1885 р. 50 копійок та 1,2 рублі [2; 3; 4; 5]. До 1887 р. спостерігається постійне зниження вартості продажу на чавун та залізо. Причиною цього була низька закупівельна урядова ціна на чавун та залізо. Завод більше працював у збиток. Так, на початку 1883 р., на початку запуску Денишівської домни несподівано зламався вал повітродувної машини. Його ремонт тривав 14 днів. Під час ремонту піч була повністю заповнена, за два тижні її вміст захолов і з тих пір піч почала неправильно функціонувати. Навесні 1884 р. річка Тетерів вийшла зі своїх берегів, зруйнувала греблю та розмила канал під корпусом доменних печей. Після цього їх експлуатація стала неможливою. Працівники заводу змушені були розібрати ці печі та збудувати нові (три печі). Після відбудови печей потрібно було замінити два паровики, а також розширити робочі приміщення шляхом добудови додаткових приміщень. До того ж завод протягом 1883-1884 рр. не міг давати прибутки тому, що не мав власного чавуну, а переробляв залізний лом [2, арк. 2-3]. Навіть у ті роки, коли вдавалося отримувати невеликі прибутки, вони використовувалися на погашення збитків попередніх років, погашення коштів, використаних на

облаштування Високопільського заводу [3, арк. 2; 4, арк. 2-3], виплату дивідендів акціонерам, збір на користь казни та погашення коштів за неблагонадійних боржників [4, арк. 2-2 зв.]. В 1884 р. валовий дохід заводу становив 15 рублів, через рік 22 рублі та починає стрімко падати. Згідно з «Докладом Правління», основна причина різкого зниження валового доходу — низька продажна ціна на залізо та постійні невідкладні витрати на відновлення Високопільського заводу [5, арк. 1].

Як свідчить преїскурант: «Товарищества Денишовского чугунолитейного железодельного завода», у 1886 р. підприємство виготовляло: «фабричные принадлежности» — вали колінчасті, шестерні, муфти чавунні, підшипники чавунні, зубчасті колеса, металеві шатуни; «чугунные предметы» — труби, кухонні плити, частини машин, рейси, металевий брус. На преїскуранті поміщено дві медалі: «Москва — 1882 год» — срібна, і «Одесса — 1884 год» — золота. Тут же зазначено, що «железо Денишовского завода качеством своим не уступает сибирскому» [8, с. 128]. У звітній документації заводу за 1883-1887 рр. повідомляється про продаж таких виробів: чавунні вироби, вироби мідні, залізні: ліжка, вісі, лавки садові, вози дерев'яні на залізних вісях, вагончики, ходову до вагонів, стільці складні, ворота залізні [2; 3; 4; 5].

Значна частка витрат доходів заводу припадала на адміністративні витрати: оренду; страхування заводу; збір до Житомирської міської управи, що складав 25% (1,315 руб. 46 коп.) [5, арк. Ззв.].

Інші витрати заводу теж складали левову частку доходів: опалення квартир службовців та робітників, контори і казарм; сушіння коренів дерев та слюсарної майстерні [5, арк. 2]; доставку чавуна в Дениші (залізний лом із губернії та англійський [5, арк. 4зв.]); утримання конюшні [5, арк. 12].

Розвиток залізорудної промисловості у селі Дениші мав важливе значення для промислового розвитку краю. Один зі старожилів села Тригир'я, І.І. Савіновський, свідчить про те, що коли завод належав родині Терещенків то став знаменитим лише тоді, коли віднайшов власну сировинну базу, а саме великі поклади залізної руди, вугілля та глини в районі поблизу с. Чорнодуб. Терещенко навіть видав документ, в якому йшлося про побудову доріг до урочища, з метою полегшення видобутку сировини [1]. Продукція Денишівського заводу

користувалася попитом далеко за межами Волинської губернії. У 60-х роках ХІХ ст., коли виробництво перебувало у кризі, у зв'язку із відсутністю державного фінансування, Київське акціонерне товариство на паях у 1874 р. взяло Денишівський завод в оренду на 24 роки. Завод був відновлений, значною мірою реконструйований і пізніше став центром металургії Волинської губернії. Були збільшені розміри домни, побудована прокатна фабрика, оснащена паровою машиною, паровим молотом, зварювальними печами. Для освоєння процесу доменної виплавки заліза на Денишівський завод були виписані на два роки 2 майстри і 7 робітників з Уралу. Крім того, сюди приїжджали працювати робітники з Мінської та Віленської губерній — в зв'язку з закриттям там металургійних заводів [8, с. 24].

Продуктивність підприємства було збільшено майже у 10 разів. 1876 р. у журналі «Записки Русского технического общества» була опублікована стаття, в якій розглядався стан й перспективи розвитку металургії на Волині й виробництва на Денишівському заводі. В статті висловлювалася думка, що за сприятливих умов Денишівським товариством може бути організована виплавка сталі у кількості 1 млн. пудів на рік. Пропонувалася думка про використання у роботі заводу не лише місцевого деревного вугілля, але й довізного кам'яного вугілля. І вже в 1880 р. Денишівський металообробний завод виробляв 15% заліза України [7, с. 101].

Волинськими рудами зацікавились іноземні спеціалісти. Бельгійська компанія після своїх розвідок планувала збудувати в Денишах нові заводи. Але зацікавленість криворізькою рудою відвернула увагу від Житомирського повіту.

У 1898 р. в газеті «Кіевлянин» була опублікована стаття «Железо в Волынской губернии», в якій повідомлялося: «В течение лета 1897 года горным инженером Поржезинским были произведены в имени Шумск (близ Житомира) разведки на железную руду. Этими разведками обнаружено было, что залежи железной руды занимают пространство более 600 десятин, из которых, по приблизительному вычислению, может быть добыто руды не менее 360,000,000 пудов. Столь большие запасы железной руды, имеющейся в имени Шумск, заслуживают серьезного внимания со стороны предприимчивых капиталистов. В пределах Волынской губернии в настоящее время действуют пять чугуно-плавильных заводов — денешевский, ягоденский, крапивенский, емельчинский и турчинский с общео

производительностью около 220000 пудов чугуна в год; железных руд, главнейше местных, эти заводы потребляют около 1,000,000 пудов...» [6, с. 3].

Всього на металургійних заводах губернії з 1876 р. по 1901 р. було переплавлено близько 256 тис. тонн болотних залізних руд на місцевому деревинному вугіллі і виплавлено близько 65,6 тис. тонн чавуну [9, с. 13]. Проте відбувається поступове скорочення виробництва металургійних заводів та їх закриття.

В 1888 р. на Денишівському заводі сталася пожежа. Після відбудови чавуноливарний завод розширив асортимент виробів. В 1891 р. був закритий найстаріший доменний завод України — Високопільський, який працював ще з 1773 р., в 1901 р. завершив свою роботу Денишівський завод, як збитковий і багато робітників подалися на Донбас, де на базі кам'яновугільного басейну почала зростати металургійна промисловість Півдня України.

У селі Дениші на згадку про діяльність Денишівського чавуноливарного заводу був встановлений спеціальний знак.

Вироби з маркою Денишівського заводу й сьогодні зустрічаються не тільки в музейних експозиціях, а в оселях міста та навколишніх сіл, це побутові речі: ступка, вінчик тощо. До 2000 р. Тригірська церква красувалася дзвіницями, що були вироблені саме на Денишівському чавуноливарному заводі.

І ще довго історія діяльності заводу житиме в пам'яті усіх денишівців, як окрема сторінка історії села.

Література та джерела

1. Архів Денишівської загальноосвітньої школи I-III ступенів імені В.Г. Бондарчука. Спогади старожилів сіл Дениші та Тригір'я.
2. Державний архів Житомирської області (далі ДАЖО). — Ф. 181. Отчеты товарищества Денешевского чугунно-литейного и железодельного завода. — Оп. 1. — Спр. 190. Отчеты товарищества Денешевского чугунно-литейного и железодельного завода с 1-го января 1883 по 1-е января 1884 года. — 13 арк.
3. ДАЖО. — Ф. 181. — Оп. 1. — Спр. 191. Отчеты товарищества Денешевского чугунно-литейного и железодельного завода с 1-го января по 31-е октября 1884 года. — 12 арк.
4. ДАЖО. — Ф. 181. — Оп. 1. — Спр. 193. — Отчеты товарищества Денешевского чугунно-литейного и железодельного завода за 1884/5 год. — 11 арк.

5. ДАЖО. — Ф. 181. — Оп. 1. — Спр. 196. Отчеты товарищества Денешевского чугунно-литейного и железоделательного завода за 1886/7 период. С 31 октября 1886 по 31 октября 1887 года. — 17 арк.
6. Железо в Волынской губернии // Киевлянин. — 1898. — № 26. — С. 3.
7. Котенко Л.В. Історія рідного краю. Навч. пос. для 9 класу загальносвітньої школи. — Житомир, 2008. — 189 с.
8. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. — Київ : Вид-во АН УРСР, 1959-1962. — Ч. 2: Фабрично-заводське виробництво. 1962. — 580 с.
9. Нонік Л.Ю. Історичний аналіз залізорудної промисловості Житомирщини // Питання історії і техніки. — 2007. — № 3-4. — С. 10-13.
10. ЦДАК України. — Ф. 442. Канцелярія київського, подільського, волинського генерал-губернатора. — Оп. 1. — Спр. 6476. Доклад волинського гражданського губернатора про стан губернії Миколі І. — 1846 р. — 142 арк.
— о —